

Омельчук В.В.

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВЗАЄМИН У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ
ІМПЕРІЇ. – К.: Золоті ворота, 2014. – 576 с.
(СЕРІЯ «СВІТОВІ ТРАДИЦІЇ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ», ВИП.3)**

У перші два десятиліття років незалежності України головною проблемою була відсутність наукових напрацювань за багатьма напрямками, що стало причиною виникнення штампів – «біла пляма». Але за останні декілька років головною проблемою для сучасної науки стала поява праць-плагіатів і праць-імітацій. Якщо з першим явищем боротьба йде повним ходом, то з другим – значно складніше, адже воно доволі вдало

приспосовується до жанру суто наукового твору, маючи дійсно низку ознак науковості (скажімо, історіографічну основу, джерельну базу, обґрунтованість тощо), але бракує головного – значення для науки... Подібні публікації радше можуть зійти за навчальний посібник (в якому відображаються загальновідомі, усталені істини), аніж за наукове дослідження (де відкривається нова сторінка та нове бачення).

У 2012 р. я вказував на певні вади (як і на позитиви!) підготовленого В.Омельчуком (у співавторстві з В.Лісничою) навчального посібника щодо релігійної політики стародавніх і середньовічних держав¹. Пройшов певний час і автор видав уже справжню монографію. Оскільки сам він зазначив, що «з вдячністю сподівається на критичні оцінки та зауваження» (с.18), я вирішив піти йому у цьому назустріч.

Уже структура вступу свідчить, що В.Омельчук націлився на захист докторської дисертації, адже тут присутні такі елементи, як мета, основні завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні й географічні межі, практичне значення та наукова новизна, а наприкінці ще й апробація результатів. Якщо це так, слід побажати авторові успіхів у цій справі.

Для розуміння того, за що взявся В.Омельчук, треба просто звернути увагу на два параметри його дослідження: хронологічні рамки (395–1453 рр.) та географічні межі (вся Візантійська імперія разом із Нікейською, Трапезундською, Епірською та Латинською Романією). Ні багато, ні мало. І все це зайняло аж (чи всього лише?) 36 др. арк.

Історіографія проблеми (с.19–71) на перший погляд виглядає солідно. Проте цілих чотири сторінки (с.67–70) автор відвів аналізу своїх власних праць, і лише тринадцять рядків – «коментаторам-каноністам» (с.30), три з половиною сторінки – «західній науці» (с.30–34), півтори – літературі про новації в кано-

¹ Див.: Болховітіновський щорічник-2011. – К., 2012. – С.349–351.

нічному праві за часів Юстиніана I (с.44–45), дев'ятнадцять рядків – студіям щодо церковної й монастирської власності, дві з половиною сторінки – дослідженням правового статусу візантійських монастирів, півтори – історіографії Флорентійської унії, чотири з половиною – «зарубіжній науці», яка вивчала церковно-канонічні впливи Візантії на слов'янські держави (сюди віднесено творчість Я.Щапова та Б.Рибаківа!), аж сім сторінок – українській візантиністиці, дві – висвітленню у вітчизняній літературі (тобто, слід розуміти – окремо від української візантиністики!) впливу церковно-канонічного права Візантії на правову систему Київської Русі й т.д., і т.п. Висновки з цього читач може зробити сам. Як бачимо, лівова частка історіографії взагалі має доволі невиразне відношення до теми монографії, а більшу частину питань на таких малих поліграфічних площах узагалі неможливо розглянути. Для повноти картини зауважу, що ледь не половина кожної сторінки містить підрядкові посилання на літературу, а на сам текст відводиться решта. За всього бажання читач не знайде тут характеристики ані наукових шкіл, ані наукових напрямів, ані національних (французької, грецької, італійської, німецької тощо) історіографій. Чи може це бути схожим на історіографію?..

Бібліографічний список літератури (с.482–575) свідчить радше не про розкриття заявленої теми, а про намагання втиснути в нього все, що так чи інакше стосується Візантії (навіть не державно-церковних відносин). Ще однією незрозумілою «новацією» В.Омельчука стало постійне використання в бібліографічних описах російського дореволюційного правопису. Який у цьому сенс – невідомо (принаймні автор нічого про це не говорить).

Усього у списку джерел та літератури відображено 1414 позицій, із них власне джерел – лише 56, усі – опубліковані. Значна частина їх – наративні (Агафій, Константин Багрянородний, Жоффруа де Виллардуен, Лев Дьякон, Лев Африканський, Нікколо Мак'явеллі, Прокопій Кесарійський, Роберт де Кларі тощо). Є й актови: дигести Юстиніана, «Еклога», Конституція Греції 1975 р., український збірник документів «Право і релігія» 2000 р., законодавство Русі та ін. Також бачимо канонічні: «Правила святих апостолів», «Правила Святих вселенських соборів» та ін. При цьому дивує відсутність указівок на використання бодай якого-небудь видання «Номоканону»/«Кормчої». У тексті, звичайно, ці джерела згадуються, і не один раз. Але В.Омельчук із ними не знайомий і характеризує їх лише через літературу інших авторів (приміром на с.84). Окрім цього, узагалі проігноровано ряд опублікованих джерел, без яких розгляд відповідної проблеми втрачає сенс (скажімо багатотомне видання грецькою мовою «*Bibliotheca Graeca Medii aevi*» 1872–1894 pp.).

Звичайно, до будь-яких джерел можуть бути різні питання стосовно до теми дослідження. І водночас усе завжди можна пояснити. Проте як можна пояснити відсутність неопублікованих джерел? Жодного! А вони є, вони ще й досі вводяться в обіг дослідниками. Авторів, зокрема, можна було б порадити попрацювати у Ватиканській апостольській бібліотеці, де зберігаються середньовічні манускрипти грецькою мовою. Дослідники й зараз із ними плідно працюють. Звісно, можна нарікати на відсутність фінансування, надто для закордонних відряджень, але, з іншого боку, СРСР давно вже немає й на дворі

не сумнозвісні 1990-ті рр. До того ж навіщо взагалі братися за цю роботу, якщо все зводиться до банальної компіляції?!

З іноземної літератури – усього лише 157 позицій (без урахування видань, перекладених українською та російською мовами). У тому числі англійською – 65, болгарською – 22, німецькою – 21, сербською – 18, польською – 14, французькою – 12, італійською – 2, хорватською – 2, литовською – 1. Решта – українсько- та російськомовний доробок. Що це означає мовою науки? Що відповідною проблематикою займалися переважно дослідники українські та російські, дещо – англомовні, ще менше – усі інші, а грецькі, румунські та решта – узагалі байдужі до історії Візантії й тамтешніх державно-церковних взаємин. Насправді автор просто проігнорував чимало наукових праць. Мабуть тому, що у цій темі можна буквально потонути, якщо намагатися всю її майже тисячолітню складність утиснути в одну-єдину монографію.

Із літератури можна наводити безліч наукових творів, про які автор не знає, слабко знає або не вважає чомусь (?) за потрібне їх використовувати. А саме у цих працях якраз і характеризувалися взаємовідносини церкви та держави². Тож історіографічний потенціал заявленої теми не вичерпано і близько. Натомість В.Омельчук щедро «нафарширував» свою монографію тією літературою, яка має занадто вже віддалене відношення до теми, як-от праці В.Пашута (про утворення Литовської держави, 1959 р.), Г.Е. фон Грюнебаума (про основні риси арабо-мусульманської культури, 1981 р.), Т.Ганна (про судовий захист права на свободу сумління на основі Європейської конвенції з прав людини, 2001 р.), В.Фрейдзона (присвячена історії Хорватії, 2001 р.), Т.Бадюкова (з періоду середньовіччя країн Азії, Африки й Латинської Америки, 2010 р.) та багато-багато інших. Не забув і свою навчальну програму з дисципліни «Державна гуманітарна політика» (2008 р.). Зазвичай так роблять студенти, котрі абияк ставляться до написання курсових чи дипломних.

Із перших сторінок праці автор робить певні відкриття, але вочевидь, суто для себе. Наприклад: «Наразі у сучасній українській науці вже утвердилося розуміння канонічного права як окремої системи права, при чому достатньо специфічної системи, визначено канонічну правосуб'єктність (сутність, елементи) тощо» (с.22). При цьому бачимо посилання на три праці, опубліковані впродовж 2000–2012 рр. Вочевидь це означає, що дивним українським науковцям аж у XXI ст. таки дійшло, що канонічне право – це окрема система права!

² Див., напр.: *Терновский Ф., Терновский С.* Греко-восточная церковь в период вселенских соборов. – К., 1883. – 558 с.; *Михаил, иером.* Законодательство римско-византийских императоров о внешних правах и преимуствиях церкви. – Казань, 1901. – 313 с.; *Тихомиров Л.* Монархическая государственность. – Ч.П.: Римско-византийская государственность. – Москва, 1905. – 134 с.; *Болотов В.* Лекции по истории древней церкви. – Т.1–4. – Санкт-Петербург, 1907–1918; *Величко А.* История византийских императоров. – Т.1–5. – Москва, 2009; *Пападакис А., Мейендорф И.* Христианский Восток и возвышение папства: Церковь в 1071–1453 гг. – Москва, 2010. – 630 с.; *Φιλάρетος Βαρεϊίδης.* Εκκλησιαστική Ιστορία. – Т.1–2. – Κωνσταντινούπολις, 1884–1886; *Διομήδης-Κυριάκος Α.* Εκκλησιαστική Ιστορία. – Т.1–3. – Αθήνας, 1898; *Meyendorff J.* The Byzantine Legacy in the Orthodox Church. – New York, 1982. – 256 p.; *Idem.* Rome, Constantinople, Moscow: Historical and Theological Studies. – New York, 1996. – 201 p.; *Geanakoplos D.J.* Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen Through Contemporary Eyes. – Chicago, 1984. – 526 p.; *Whittow M.* The Making of Byzantium, 600–1025. – Berkeley; Los Angeles, 1996. – 477 p.; *Angold M.* Church and Society in Byzantium Under the Comneni, 1081–1261. – Cambridge, 2000. – 622 p.; *Gallagher C.* Church Law and Church Order in Rome and Byzantium. – Aldershot; Burlington, 2002. – 279 p.; *Layton B.* The Canons of Our Fathers Monastic Rules of Shenoute. – Oxford, 2014. – 340 p. та ін.

Як впливає з назви монографії, вона присвячується нормативно-правовому забезпеченню. Що в такому випадку очікується від автора? Характеристика законодавства, аналіз відповідних норм права, висвітлення їх змін, еволюції тощо. Зрозуміло, що все це повинно супроводжуватися цитатами з нормативних актів, конкретними статтями, параграфами, новелами й т.д. Утім цього всього немає. Характерний приклад: «Законодавство Юстиніана загалом кожного нехристиянина потрактувало як еретика (527 р.). Наступним кроком стала поява акта про заборону юдеям утримувати рабів-християн» (с.218). Наприкінці абзацу – лише посилання на праці Д.Дудека та З.Удальцової. Інший випадок: «Характерною була норма, затверджено (так у тексті – *В.Л.*) додатковими правилами Константинопольського Собору 861 р., згідно з якою на землю, на якій засновується монастир, заборонялося зберігати власність засновнику» (с.264). І далі посилання на К.Хвостову. І такий стиль властивий усьому тексту. А де ж робота автора з нормативними актами? Де їх аналіз? У монографії навіть не розрізняються норми матеріального та процесуального права.

Є в автора й деякі проблеми з понятійним апаратом (не варто забувати, наскільки це важливо саме для юридичних досліджень!). Так, узагалі не зрозуміло, що він вкладає у словосполучення «візантійська церква». У висновках В.Омельчук пише: «Система фінансово-адміністративних привілеїв Візантійської імперії була спрямована на забезпечення державної підтримки Візантійської Церкви (насамперед Константинопольського Патріархату) та окремих монастирів» (с.463). Із цього випливає, що, по-перше, окремими інститутами є сама «візантійська церква» та ще якісь монастирі; по-друге, Константинопольський патріархат – складова частина цієї «візантійської церкви». Оскільки автор не залишив ніяких роз'яснень із приводу останнього терміна, залишається тільки здогадуватися, що ще до нього відноситься. Судячи з тексту – також і болгарська церква.

Можливо, автор у своїх роздумах дійшов якихось нових концептуальних висновків? Але перші ж речення вганяють «у ступор»: «Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин Візантії стало об'єктом розроблення науковців різних держав світу, насамперед Росії, США, Німеччини, Великої Британії, Франції, Греції, Болгарії» (с.459) – і далі про Київську Русь та українських дослідників... Чому саме такий перелік, і саме в такій послідовності? Якої Росії (імперського, радянського, сучасного періодів)? Якщо Греції, то де ж праці грецьких істориків у списку літератури? Якщо монографію присвячено правовому регулюванню в межах Візантії, то до чого тут Русь?

А як можна розуміти ще два речення в тому ж таки абзаці: «Наукові розвідки, які звертали увагу на окремі аспекти політики щодо Константинопольського Патріархату, зазвичай обмежувалися певним регіоном чи історичним періодом, соціокультурними особливостями тощо. Це було зумовлено недосконалістю методів наукового дослідження і обмеженістю джерельної бази». Недосконалістю методів? Обмеженістю джерельної бази? Це просто набір слів.

Усі наступні сторінки висновків мають приблизно такий самий характер. І при цьому нічого нового. Хоча, ні. Одна фраза таки дійсно свідчить про «новизну»: «Традиції нормативно-правового забезпечення держави і Церкви

Візантії мають творчий розвиток у сучасній Грецькій республіці, де за Елладською православною Церквою закріплено державний статус». Браво!

Щодо Русі, то ця тема в монографії (як і багато інших моментів) пояснюється взагалі-то доволі просто. Виглядає, що авторові просто треба було чимось наповнити текст, нагнати його обсяг. Майже сотня сторінок розділу 5 (с.301–393) присвячуються зовнішньополітичним перипетіям історії Візантії та поширенню православ'я за межами імперії, участі церковних ієрархів у міжнародних відносинах тощо. Але яке це має відношення до нормативно-правового забезпечення у Візантійській державі? Вплив релігійного фактора на міждержавні взаємини у добу середньовіччя не був чимось особливим, радше навпаки – буденним явищем. Якби автор зосередив свою увагу дійсно на правовому регламентуванні державою участі церкви у зовнішній політиці – це було б чудово. Натомість (ігноруючи нормативно-правову базу), ми бачимо загальновідомі речі про прийняття християнства сусідами (в тому числі хрещення Русі), про зміну титулів константинопольських патріархів, про посередницьку діяльність духовництва, про появу візантійських місій в інших державах тощо. Особливо цікава у цьому контексті фраза: «Константинопольський Патріархат постійно стежив за розбудовою Київської митрополії» (с.318). Наведені далі приклади до «розбудови», щоправда, не мають відношення, оскільки пояснюють ставлення патріархату до порушення церковних канонів, але це для автора вочевидь не головне.

Не менше питань викликає й розділ 2, що має назву «Еволюція системи державно-церковних взаємин у Візантійській імперії» (с.105–163), де всього лише на п'ятдесяти восьми сторінках викладено цілу «еволюцію» всієї «системи», що звелось до двох питань: 1) становлення означеної системи з її регіональними особливостями на прикладі Єгипту та 2) впливу іконоборства й павликіанства на політико-правову модель Візантії, причому тільки до початку XIII ст. І це все. Чому тільки на прикладі Єгипту? Іконоборство та павликіанство стали визначальними для політико-правової моделі Візантії? Відповідей на ці питання у самій книзі немає. Видно авторові саме так захотілося. А можливо, тільки на ці питання йому й вистачило відповідної літератури.

Інколи В.Омельчук дозволяє собі перекручувати та занадто вільно трактувати історіографічну інформацію. Ось цитата: «Вже середньовічні історики та хроністи виявили жвавий інтерес до візантиністики як сучасники бурхливих подій державно-церковних взаємин. Він істотно зріс після падіння Константинополя. Поступово у всій Європі сформувалися цілі школи і напрями, які, зазвичай, зосереджували увагу на політико-правових проблемах розвитку Візантійської імперії» (с.24). Тут же міститься відсилка до с.5 відомої праці Ш.Діля, виданої в Москві 1947 р. По-перше, за середньовіччя візантиністики не існувало, було започатковано вивчення окремих документів (головним чином із суто філологічною метою), здійснено публікацію текстів візантійців, у XVII ст. з'явилися й перші солідні праці з історії Візантії; але візантиністика як науковий напрям сформувалася лише у другій половині XIX ст. По-друге, слова на тій сторінці, на котру послався автор, належать не Ш.Ділю, а радянському історикові Б.Горянову, який написав передмову до книги (отже й

посилатися треба було саме на останнього). По-третє, узагалі незрозуміло, для чого було робити це відсилання, якщо до тексту монографії В.Омельчука з тієї передмови має відношення тільки одна фраза: «Франція заслужено завоювала собі авторитет класичної країни наукового візантинознавства»³.

У книзі присутні такі висловлювання, що спонукають піддати сумніву розуміння В.Омельчуком тих історичних явищ, про які він пише: «Процес вивчення нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантії розпочався ще під час існування Ромейської імперії. Візантійські історики намагалися осмислити причини поразок у кровопролитних війнах з сусідами та чисельних внутрішніх повстань та релігійних виступів» (с.102). Тут, власне, важко прокоментувати, який зв'язок існує між цими двома реченнями, і чи вони взагалі мають якесь смислове навантаження?

Концептуально монографія В.Омельчука нічим не відрізняється від відомої статті І.Соколова «Візантія», котрий усі свої ідеї вмістив у кілька сторінок. Але то був 1902 р., а зараз уже 2015 р. Звичайно, хтось може сказати, що я занадто вже прискіпливий до представленого видання. Але все-таки в нашому випадку йдеться про науку, а не про аматорство. Проте, на мою думку, ця праця має й деякі позитиви. Зокрема вона могла б придатися тим науковцям-початківцям, які дійсно хочуть вивчати нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії.

Таким чином, як на мою думку, монографія В.Омельчука за своєю історіографічною та джерельною базою, за оприлюдненими результатами дуже далека від звання наукового видання. Радше це посередня студентська дипломна робота, надто роздута завдяки переказуванню вже опублікованих справді наукових праць.

В.В.Ластовський (Київ)

³ Див.: *Горянов Б.* Предисловие // *Диль Ш.* Основные проблемы византийской истории. – Москва, 1947. – С.5.